

MAGYARORSZÁG KULTÚRGEOGRÁFIAI KORSZAKAI (895-1920)

(Cultural geographical eras in Hungarian history)

FRISNYÁK SÁNDOR

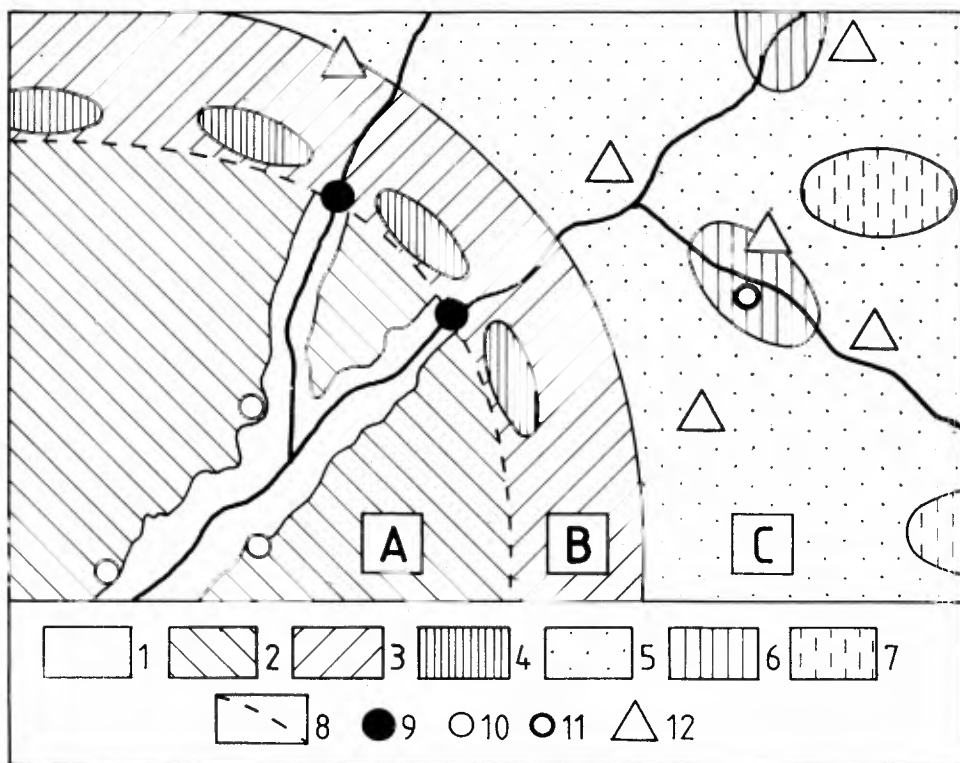
A *kultúrgeográfia* az emberi tevékenységi formákkal, a környezethasznosítás és -átalakítás eredményeivel, a népesség és az etnikumok tagolódásával, a településhálózat és az infrastruktúra térszerkezetével foglalkozik (Wirth E. 1979). A definícióban felsorolt jelenségek, jelenségcsoportok idő- és térbeli változásait, összefüggésrendszerét a *történeti földrajz* tárgyalja a társadalom- és gazdaságtörténeti korok szerint. A Magyarország kultúrgeográfiai korszakait összefoglaló tanulmányunkban – a terjedelmi korlátok miatt – a történeti földrajz témakörébe tartozó jelenségekből csak a legfontosabbakat ragadjuk meg, elsősorban azokat az emberi tevékenységi formákat, amelyek a gazdasági fejlődésfolyamatot dokumentálják.

1. A Kárpát-medence társadalom- és gazdaságtörténete

A Kárpát-medence társadalom- és gazdaságtörténete az bizonyítja, hogy az ember és a földrajzi környezet kapcsolatrendszerében két jelenség, az *alkalmazkodás*, továbbá az *átformálás* (= antropogén tájalakítás) jellemző (Tóth J. 1987). Az ökológiai antropológia elmélete szerint az azonos geográfiai környezetet azonos alkalmazkodási folyamatokat indít el, s ez a Kárpát-medence gazdasági térszerkezetében már a korai feudalizmus évszázadaiban is nyomon követhető. Az *emberi tevékenységi formák* – az ökológiai feltételeknek megfelelően – *differenciálódnak és térbeli rendszereket alkotnak*. A különböző tájtipusok – az árterek és ármentes síkságok, domb- és hegyvidékek, intramontán kismedencék – más és más termelési struktúra kialakítását tesznek lehetővé. A homogén területeken sem teljesen egyforma a környezetfelhasználás, mert azt a társadalmi-gazdasági faktorok is alakítják-formálják.

A *regionális termelési specializáció* Európa nagy részén már a XII. században kialakul és alapja a tájak közötti kereskedelemnek (Cameron, R. 1994). A Kárpát-medencében – a periférikus tájak fokozatos benépesülésével és gazdasági birtokbavételével – a munkamegosztás térbeli rendszere csak később, a XIII. századtól fejlődik ki (Gyimesi S. 1988, 1994). A tájak specializációja – a természeti adottságok és az erőforrások különbözősége révén – egy-egy termék, termékcsoporthoz jelentőségtöbbletben mutatkozik meg. A *munkamegosztás* a XIII-XV. századtól a Kárpát-medencében a belső-alföldi tájaktól a hegységkeret felé – a domborzat változásait követve – *koncentrikus övezeteket* alkot (1. ábra). A termelési övezetek egymást kiegészítő (komplementer) tevékenységet folytatnak, és már a XIII. századtól egymással kapcsolatban állnak. A munkamegosztásnak az 1. ábrán vázolt rendszere azonban csak modellnek tekinthető, amelyen belül – a lokális vagy mikroregionális sajátosságoknak megfelelően – markáns különbségek is lehetségesek (Frisnyák S. 1990, 1995).

1. ÁBRA
A Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásának modellje
(The model of the division of labour in the Carpathian Basin)

Jelmagyarázat: A = medencesíkság, B = dombvidék, C = hegységkeret, 1 = ártéri síkság (állattenyésztési profillal), 2 = ármentes szint ("életkamra" földművelési profillal), 3 = dombosági tájak vegyes (polikultúras) gazdálkodással, 4 = szőlő- és borgazdasági terület, 5 = erdő, 6 = az intramontán kismedencék földművelése, 7 = havasi legelő, 8 = vásárvonal, 9 = vásárváros, 10 = ártérperemi település, 11 = medenceközpont, 12 = montánipar

A nagy térszerkezeti egységek (régiók) a rendelkezésre álló források alapján pontosan nem határozhatók körül, a XVIII-XIX. századig többé-kevésbé a természetföldrajzi tájbeosztással megegyezők (2. ábra). A régiókon belül, a kézműipari forradalom eredményeként, a XIII. századtól városgazdasági körzetek alakulnak ki, s ezek agrártermelő falvakat és egy iparoskereskedő várost kapcsolnak egységbe (Gyimesi S. 1994). A városi piac a lokális kereskedelem központja, amelynek vonzás- és ellátókörzete egy napi járóföldre, mintegy 15-30 km sugarú területre terjed. A távolsági kereskedelemmel is foglalkozó városok piacörzetei ettől lényegesen nagyobbak.

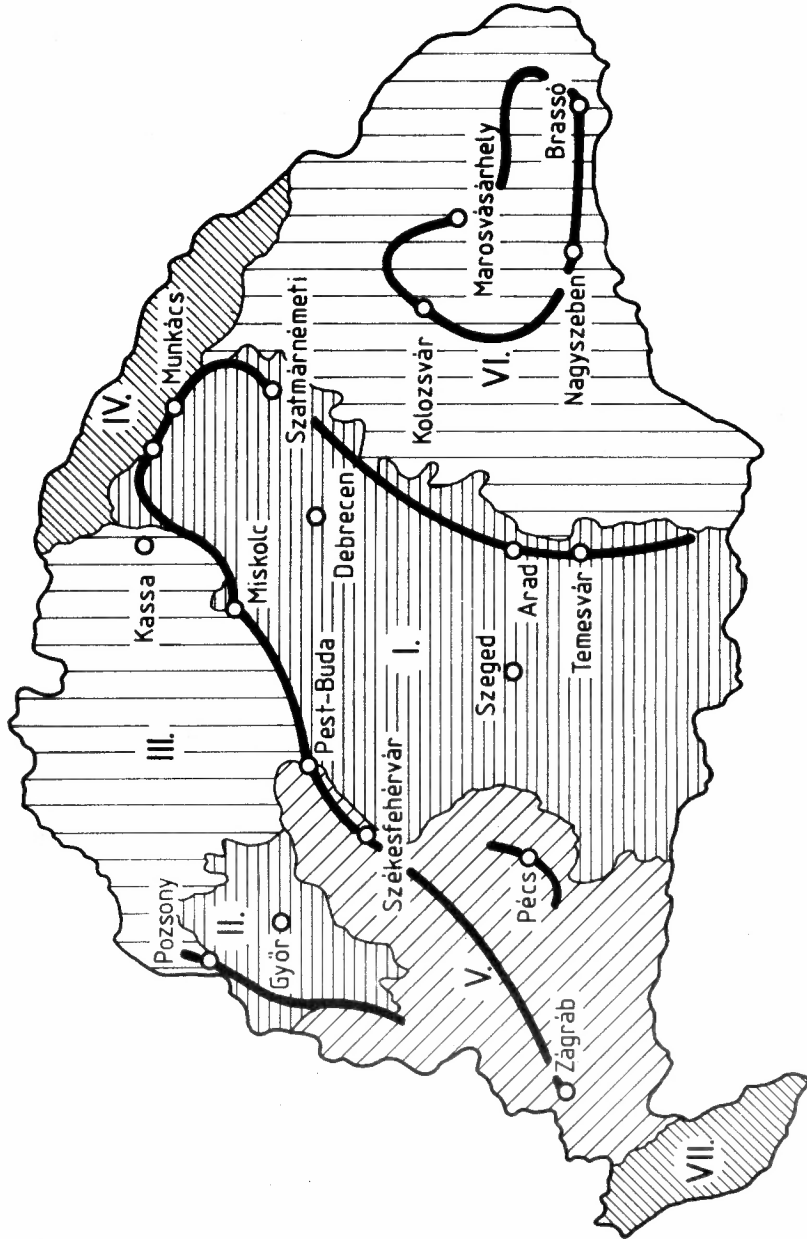
A nagyrégiók kialakulása és egybeszerveződése hosszú fejlődési folyamat, amelyben az Alföld, mint gazdasági centrumség integráló szerepet tölt be. A térszerkezet legenergikusabb sávja a Cholnoky által felismert vásárvonal-rendszer, amelyből a központi medencét határoló – alföldperemi – vonal a legjelentősebb. A gazdasági erővonal (= vásárvonal) erőközpontjai azok a völgykapukban kialakult vásárvárosok (empóriumok), amelyek a mindenkori fejlődés magterületei, integráló és innovációs központjai (2. ábra). A belső medencerendszer és a hegységkeret régiói – mint különböző, de egymás tevékenységére is építkező struktúrák – gazdasági egységet alkotnak. A történészek szerint a gazdasági egység még az ország három részre szakadása után is megmarad (Szakály F. 1994), amit leginkább az interregionális kapcsolatok továbbélése bizonyít. A Kárpát-medence ökonómiai egysége csak 1920-ban, a történelmi Magyarország szétdarabolásával és a régiók tradicionális kapcsolatrendszerének a felszámolásával szűnik meg.

2. A Kárpát-medence, mint közép-európai nagytájcsoport

A Kárpát-medence, mint közép-európai nagytájcsoport, alapvetően két részre, a központi medencékre és az 1.500 km hosszú, mintegy 150-200 km széles hegységkeretre különül el. A 325.000 km²-es megarégió 51%-át a 200 m-nél alacsonyabb síksági tájtypusok foglalják el. A domságok (201-500 m) 24%-kal, a középhegységek (501-1000 m) 20%-kal, az 1000 m-nél magasabb hegyvidékek 5%-kal részesednek a Kárpát-medence területéből. Az alföldek, a domságok és az intramontán kismedencék kedvező ökológiai feltételeket biztosítanak mind az állattenyésztő, mind a földművelő tevékenységhez. A mezőgazdasági termelés orografikus határa 1000-1100 m, a gabonatermelés délen 900 m, északon kb. 600 méter magasságig lehetséges. A Kárpát-medence területének mintegy 3/4 része alkalmas a cereáliák termelésére.

A honfoglaló magyarság szállásterülete a belső medencerendszer sík- és dombvidékeire, az ország 2/3 részére (= 220.000 km²) terjed ki. Ez a honfoglalás és kora Árpád-kori élettér, az oikuméné megközelítőleg azonos a lösz és egyéb negyedkori üledékek, a tölgyerdők elterjedésével, továbbá a 600 mm-es izoiétával határolt területekkel. A medence belseje erdős-sztyepp vidék, amelyet magassági övekbe tagoló zárt erdőségek foglalnak keretbe. A Kárpátok erdős hegyvonulatait a centripetális-jellegű vízhálózat teraszos völgyei kapcsolják össze a belső medencékkel (Alföld, Kisalföld és az Erdélyi-medence). A medencesíkságokra érkező folyók meg-megismétlődő áradásaikkal hatalmas területeket öntenek el. A honfoglalás idején és a feudalizmus későbbi korszakaiban is – egészen a XIX. századi integrált környezetátalakító munkálatokig – az ország területének 15%-át (= 48 700 km²) foglalják el az állandóan és időszakosan vízzel borított területek (Dóka K. 1987, Somogyi S. 1988, Lászlóffy W. 1938). Az alföldi tájak hidro- és biogeográfiai adottságaira épül a magyarság differenciált ártéri gazdálkodása, amely a honfoglalás és államalapítás korától a múlt század közepéig meghatározó jelentőségű ágazat.

2. ÁBRA
Feudális kori régiók és a vásárvonalak
(Regions and market lines in the feudal times)

I = Alföld, II = Kisalföld, III = Északkelet-Félvény, IV = Felsőföld, V = Dunántúl a Dráva-Száva között, VI = Erdély, VII = Karszt és a Tengeremellék

A honfoglaló magyarság komplex környezetminősítése és -értékelése, a letelepedésre, a gazdálkodásra alkalmas tér megválasztása kitűnő geográfiai ismereteken, a félnomad állattenyésztő és földművelő életforma gazdag tapasztalatain alapult.

Őseink gazdálkodását alapvetően az *állattenyésztés* és az *ekés földművelés* jellemzi, de ezek mellett jelentős még a *halászat*, a *vadászat* szerepe, a *házi- és a kézműipari termelés* is (pl. a kovács-, az ötvös-, a fazekasipar). A megszállt terület keleti peremén, a Bodroghközben és környékén alakul ki az első, a X. század közepéig funkcionáló *hatalmi központ* (Németh P. 1973. Révész L. 1994). A Felső-Tiszavidék geopolitikai helyzete (egy lehetséges besenyő támadás veszélye) indokolta a katonák elit alakulatainak letelepítését és a védelmi rendszer kiépítését.

A honfoglalás a magyarság történetében nemcsak földrajzi helyváltoztatás, hanem megmaradásunkat biztosító *életforma-(rendszer-)váltás* kezdete is. A 400.000 főnyi magyarság volt az egyetlen kelet-európai sztyeppéről érkező nép, amely végleg *megtelepült és nemzetté integrálódott* a Kárpát-medencében, majd önálló államalakulatként *beilleszkedett a feudális államok rendszerébe* (Glatz F. 1995, Györffy Gy. 1977).

3. A korai feudalizmus (X-XII. század)

A *korai feudalizmusban* (X-XII. század) a magyar társadalom hagyományos életformája teljesen átalakul. A három évszázadot felölelő korszak mintakövető fejlődését a *településhálózat alapvetése, a feudális intézményrendszer kiépítése, a keresztény hit és kultúra átvétele* jelzi. Az életformaváltásban nagy szerep tulajdonítható az interetnikus kapcsolatoknak, a kultúrák átadását-átvételét felgyorsító német, vallon stb. betelepüléseknek, a szerzetesek mintagazdaságainak és talán a 955-ig Nyugat-Európában "kalandozó" csapatok megfigyeléseinek-tapasztalatainak is.

A termelésben – akárcsak a feudalizmus későbbi korszakaiban is – a *mezőgazdaságé a vezető szerep*. A *nagyállattartás* a differenciált ártéri gazdálkodás részeként az amfibikus árterek és az ármentes térszínnek (= életkamrák) természetes takarmánybázisát hasznosítja. A legelőváltás – a folyók árvizeihez igazodva – az ártereken és a magasabb térszíneken történik (réti transzhumáció). A sík- és dombvidékek találkozásánál, továbbá az alföldi életkamrák, pl. a lösz- és futóhomokos hordalékkúp-síkságok árterre néző peremén, az állandó szállások mellett alakulnak ki az első *szántóföldek*. Az árterperemi falvak mindkét tájtypus hasznosítására törekednek, vagyis a parasztgazdaságok (és a földesúri prédiomok is) az állattenyésztés mellett ekés földművelést is folytatnak. A X-XII. században a földbőség és a ritka benépesülés miatt a *parlagoló* vagy *szántó-legelőváltó* módszer jellemzi a földművelést. A szántóföldeken búzát, árpát, kölest és más kásanövényeket, a kertekben hüvelyeseket, a vízfolyások környékén a ruházkodás alapanyagát szolgáltató lent, kendert termesztenek. A szőlő- és bortermelés, amelyet a honfoglalók már korábban is ismertek, a Dunántúl dombvidékein és az Alföldön is megjelenik. Az Alföld szőlőkultúrája "az ártéri szőlősgyümölcsös erdők zónájából nőtt ki", és csak a XVI. században terjed át a homokvidékekre (Égető M. 1993).

A "nyers" tájban megjelenő, de helyét időről-időre változtató szántóföldek már a *kultúrtájfejlődés első eredményei*. Az öskörnyezet átalakítása azonban igen lassú, évszázadokat felölelő folyamat. A *XII. század végén, amikor a földművelés már uralkodóvá válik, a kultúrtájak még nem alkotnak összefüggő területeket*.

A hadsereg fegyvereit és a lakosság szerszámainak, használati eszközeit a *kézműipar* biztosítja. A kézműipari termelés szórványos telephelyein kívül a X-XII. században a

Nyugat-Dunántúlon (Vasvár, Kőszeg, Sopron környékén), valamint Észak-Borsodban bányászati és vasipari körzet alakul ki. Mindkét vasipari koncentráció a helyi nyersanyagbázisra, a felszínközeli – könnyen kitermelhető – ércekre (pl. Upponyi-, Rudabányai-hegység) és a barlangi vasércre (Esztramos-hegy) épül, míg a fűtőenergiát a helybeli erdők (faszén) biztosítják. A Mecsekben és a Bakonyban megtelepült vasipar lokális jelentőségű, csakúgy mint az alföldi gyepvasércet feldolgozó műhelyek termelése (Tiszalök, Tiszaeszlár, Orosháza stb.).

A korai feudalizmus évszázadaiban az ország lakossága jelentősen növekszik (1000-ban 1 millió, 1200 körül 2 millió) és összetétele is változik. A Kárpát-medence őslakói (az avar pásztorok, a germán iparosok, a szláv földművesek) asszimilálódnak, kivéve a Vág és a Nyitra völgyében élő szláv etnikai tömböt, amely a későbbi szlovákság magját alkotja. Az ország eltartó kapacitása lehetővé, az alacsony népsűrűség (munkaerő- és szaktudáshiány) szükségessé tette a német, vallon és egyéb telepesek befogadását. Az államalapítás korában érkező hospesek (vendégek) hamarosan integrálódnak, és munkájukkal, szaktudásukkal hozzájárulnak a gazdaság, a kultúra pozitív változásaihoz.

A települések száma Szent István korában kb. 2.500-2.600-ra tehető. A földműves falvak közül kiemelkednek az egyházi centrumok, a templomos helyek és a speciális szerepkört ellátó (pl. szolgáltató, erdő- és vízóvó, határőr stb.) települések. A váralja települések, a szuburbiumok az árucserre első központjai (piachelyek). A X. század közepén a hatalmi központ áthelyeződik a Kárpát-medence legenergiusabb térségébe, a Duna-völgy alföldi kapujába és tágabb környezetébe, ahol történelmünk során több város tölti be ezt a funkciót (pl. Csepel, Buda, Esztergom, Székesfehérvár, Visegrád stb.).

4. A virágzó feudalizmus (XIII-XV. század)

A *virágzó feudalizmus* idején (XIII-XV. század) folytatódnak és kiteljesednek azok a "modernizációs" folyamatok, amelyek révén a korszak végére *hazánk gazdasági nagyhatalommá válik*, és többé-kevésbé *felzárkózik Európa fejlettebb országaihoz*. A fejlődés ívét azonban egy irracionális tényező, a mongol invázió (1241/42) megtöri. A Kárpát-medencébe bevonuló tatárok a lakosság 50%-át (a belső-alföldi területeken 60-70%-át) elpusztítják és az építményeket megsemmisítik. A gazdaságfejlesztés (és az ország védelme is) nagyobb számú népességet igényel, s ez egy újabb *betelepítési akcióval* realizálódik. A medencelakó magyarság – annak ellenére, hogy maga is behatol a Kárpát-vidék szélesebb folyóvölgyeibe és kismedencéibe – a befogadott etnikumokat többnyire a peremhegyvidéken igyekszik megtelepíteni.

A kárpáti hegységkeret benépesülése a *gazdasági tér kiszélesedését* és a régiók specializálódását eredményezi.

A középkori *"agrárforradalom"* magyarországi hatása már a XII. század végén érezhető, de kiteljesedése a XIII. században történik (pl. a fordított eke elterjedése, az állati vonóerő felhasználása, a két- és háromnyomásos földművelési rendszer térhódítása stb.). A mezőgazdasági eszköz- és módszerváltás látványosan növeli a terméseredményeket (pl. a maghozamok átlaga a korábbi kétszeresről négy-öttszörösére emelkedik). A XIV-XV. század a differenciált ártéri gazdálkodás virágkora, s ekkor kezdődik el – a hosszú évszázadokon át meghatározó jelentőségű – állatexportunk. A pusztai állattenyésztés mellett a magashegyi (havasi) pásztorokodás és annak transzshumáló formája is elterjed (a Déli- és Keleti-Kárpátok vidéke). A XIII-XIV. században válik tömegessé a heglábfelszínek szőlő- és bortermelése (pl. Somló, Pécs környéke, Szerémség, Sopron, Pozsony térsége, a Mátra-, Bükk- és Tokaj-

Hegyalja, Erdélyben a Kis- és Nagy-Küküllő vidéke stb.). A mezőgazdasági tér és a termelés kiszélesedése, az agrárinnovációkból is adódó terméknövekedés élénkíti a hazai áru- és pénzgazdálkodást, a belső piacot, valamint a külkereskedelmet (pl. vágómarha- és borexport).

Az Árpád-kor végén (a XIII. század második felében) a királyi vármegye- és birtokrendszer felbomlásával létrejön a feudális földmonopólium, a hűbériség rendszere.

A királyi várbirtok jelentősége – az adományozások miatt – csökken (kb. 20%), a földesúri és egyházi birtokok növekednek. Kialakul az *egységes jobbágyparasztság* és ezzel összefüggésben az ún. *telekrendszer* (XIII-XIV. század). A telkes jobbágy gazdasága 10-16 hektár egyéni birtokra, szántó, rét, külső kert és szőlőterületre terjed, amely "a szabad élő föld" (= természetes legelő, erdő, nádas, vizek stb.) közös használatával egészül ki.

Az emberi munka – korszakunkban lassú ütemben – átalakítja a földrajzi környezetet is. Pl. *a kultúrtáj egyre nagyobb területfoltokat alkot a települések környékén*. Az ármentes térszínen, ahol a földművelés magterületei alakultak ki, látványosan csökken az erdő. Az artéri gazdálkodáshoz olyan antropogén tájelemek kapcsolódnak, mint pl. a folyóból kiágazó mesterséges fokok és vízlevezető csatornák, halastavak, kisebb gátak stb. A XIII. századtól megélelénkülő várépítések is hatást gyakorolnak környezetükre (pl. kőbányák nyitása, terprendezés, erdőirtás, vízesárok létesítése).

A magyar gazdasági élet alapágazata, a mezőgazdaság mellett egyre jelentősebb *a kézművesség, a bányászat, a kohászat és a fémfeldolgozás* is.

Az európai "kézműipari forradalom" hatása a XII-XIII. század fordulójától a kéziszerszámok és a termelési módszerek fejlődésében, a malomtechnika elterjedésében, valamint a céhszervezet kialakulásában nyilvánul meg. A kézművesipar a piachelyeken és -központokban települ meg, míg a bányáipar a kapcsolódó feldolgozó ágazatokkal – a nyersanyag- és energiaforrások földrajzi megoszlásának megfelelően – a hegységkeret folyó-, patak völgyeiben és kismedencéiben épül ki. Bányáiparunk legrégebbi ágazata, a *sóbányászat* az Erdélyi-medencében és Máramarosban összpontosul, de jelentős a felvidéki Sóvár termelése is. A királyi monopóliumot képező sóbányászatnak egy érdekes, egymással kooperáló – termelési, szállítási, raktározási és értékesítési feladatokat ellátó szervezete alakul ki. Belső- és Közép-Szolnok vármegye gazdag sóbányáiból a Szamoson és a Tiszán szállítják a sótömböket az alföldi tájakra, ahol *Szolnok* (a korabeli Külső-Szolnok vármegye székhelye) *a magyar sóraktározás és -kereskedelem legnagyobb központja*.

A nemesfémbányászat a XIII-XV. században éli virágkorát, de a későbbi korokban is fontos tényező az ország termelési struktúrájában. *A XIII. században évi 1000 kg aranytermelésünk a világtermelés 1/3-a, az európai termelés 80%-a*. Ezüsttermelésünk (10.000 kg/év) a kontinens termelésének 1/4-e. A virágzó feudalizmus korában alakulnak ki a nemes- és színesfémbányászat ill. -feldolgozás körzetei (a Garam és mellékvölgyei = Alsó-Magyarország, a Gömör-Szepesi-érchegység = Felső-Magyarország, a Gutin-hegység és az Erdélyi-érchegység). Felvidék és Erdély bányakörzeteiben említést érdemel még a *vas-, a réz-, a kisebb mértékű antimon-, higany-, ón- és ólomtermelés* is.

A XIII. század közepén az érctelepek kimerülése miatt a vasipari termelés a Nyugat-Dunántúlon megszűnik, a borsodi körzetből pedig északra, a Gömör-Szepesi-érchegység területére vándorol.

A korszak népesség- és településföldrajzi változásai is igen jelentősek. A XIII. századi nagy betelepülések (pl. románok, németek, szászok, ruszinok, kunok, jászok, szerbek stb.) átalakítják a társadalom etnikai szerkezetét. A Vág- és Nyitra-vidékről a szlovákság fokozatosan megszállja a Felvidék középső és keleti területeit is. A betelepülők – kivéve a kunokat és a jászokat – már nem olvadnak be a magyarságba, etnikai tömböket képeznek. A

magyarok és a különböző nációk összessége alkotja tehát az ország népességét, a "hungarus"-okat. A XIV. század második felében hazánk lakossága 3 millió, a XV. század vége felé kb. 4,2-4,5 millió (ebből 20% nemzetiségi).

A XV-XVI. század fordulójára európai jellegű településhálózat épül ki, amely ekkortájt 20-21.000 településből tevődik össze. A településhálózat gerincét a bánya-, a szabad királyi városok és a mezővárosok (kb. 800) alkotják. A XV. század végén a városi népesség 25-30%-a iparúzó.

5. A kései feudalizmus (XVI-XVIII. század)

A kései feudalizmus (XVI-XVIII. század) a kultúrgeográfiai jelenségek, folyamatok szempontjából két nagy szakaszra, a török hódoltság (1526-1686) és a gazdasági reorganizáció időszakára különül el. Az ország három részre szakadása felerősíti a régiók közötti különbségeket. A török hódoltság területén és a végvárovezetben a *termelőerők pusztulása*, a népességsökkenés (a délvideki tájakon teljes depopuláció), továbbá a településhálózat ritkulása jellemző. A *kultúrtáj romlása* az ország centrumtérképében, az alföldi makrorégióban és az érintkező – időnként hadszíntérre váló – területeken a legnagyobb mértékű (pl. a síkvidéki erdők további csökkenése, a lápok, mocsarak térnyerése, az antropogén homokozgás stb.). A hódoltsági területeken nagyhatárú *khász-városok* alakulnak ki monokultúras (vagy monokultúra-jellegű) gazdálkodással. A tájhasználat, a környezetgazdálkodás és -felhasználás jellege megváltozik: a földművelés a belső-alföldi tájakon teljesen visszafjlődik, csak a khász-városokra és a régió peremzónájára korlátozódik. A hatalmas árterületeken és az ármentes szintek parlagföldjein a *legeltető állattartás* válik alapvető ágazattá. A nagyállattartás folyamatosságát és XVI. századi fellendülését nemcsak a természetes takarmánybázis, hanem az európai gazdaság változásai is befolyásolják (a centrum-periféria kialakulása, az exportiparos centrum nagy élelmiszer- és mezőgazdasági nyersanyagigénye stb.). A XVI. században évente 100-120.000, ritkábban 200.000 szarvasmarhát exportálunk. Az 1570/80-as évek élőállat kivitelének értéke kb. 2 millió aranyforint, s ez kétszerese a Mátyás-kori Magyarország állami bevételeinek (Paládi-Kovács A. 1993). A gabonatermelés a belső piac kielégítését szolgálja, a közlekedési infrastruktúra hiánya miatt a gabona nem, vagy csak korlátozott mértékben exportálható (pl. vízi úton).

A régiók gazdasági profilja a kései feudalizmus korában lényegében változatlan, de az egyes jellegadó ágazatok jelentősége – a konjunkturális hatásokra – megnövekszik vagy csökken (pl. a bor-, hamuzsír-, réztermelés). Az interregionális kapcsolatok a török hódoltság alatt nehezebbé válnak, de nem szűnnek meg. A változó határok átjárhatóak, s ennek igen fontos a szerepe később, a gazdasági élet XVIII. századi újraszerveződésében is. A török megszállás alól felszabadult területek *munkaerőhiánya* és *relatív földbősége* indulálja az ország történelmének harmadik (XVIII. századbéli) nagy *betelepítési hullámát* és a periférikus tájakról meginduló *belső migrációt*.

Az alföldi árterek monokultúras állattenyésztő és az ármentes életkamrák földművelő (gabonamonokultúra-jellegű) területei a XVIII. századi térszerkezetben ismét megjelennek. A XVI-XVII. századi agrárkonjunktúra, valamint az ún. árforradalom termelés- és exportnövelő hatása a XVII. század második felében megszűnik, a kivitel mérséklődik (pl. a XVIII. században a vágómarhaexport évi 40-50.000 db-ra csökken).

A dombsági tájakon a lakosság *polikultúras* gazdálkodást folytat, helyenként *szőlő- és bortermelési specializációval*. A szőlő- és bortermelés súlypontja a XVI. században a Mátra-

és Bükkaljára, Miskolc és Szikszó környékére, Tokaj-Hegyaljára stb. helyeződik át. A hegyaljai szőlő- és borgazdasági mikrokörzet (Submontanum) a XVII-XVIII. században éli virágkorát (aszúkéészítés, borexport), s akkor az ország egyik leggazdagabb és leginkább urbanizált területe. A hegyvidéki tájakon az erdőhasznosítás (elsősorban fakitermelés), az erdei, a havasi pásztorkodás, a montánipar, a medencékben és a völgyekben a földművelés az uralkodó gazdasági tevékenység. A XV-XVI. század fordulóján, amikor a délnémet kereskedelmi tőke megjelenik a magyar bányáiparban (Thurzó-Fugger vállalkozás), a nemes- és színesfémtermelés fejlődik, korszerűsödik. A XVI. században Magyarország a kontinens első réztermelő és -exportáló országa. A nemes- és színesfémbányászat körzeteiben a bányafa- és fűtőanyagnyerés céljából folytatott erdőirtások *energiaválságot* idéznek elő. A XVIII. századi tűzifahiány ösztönzi a köszénkutatást és -feltárást. A *szénbányászat*, a szén ipari hasznosítása Selmecebányán és környékén kezdődik. 1722-ben itt (Újbánya) helyezik üzembe Európa második tűzgépét, az ún. ösgözgépet, amellyel a bányavizet emelik a felszínre. A gőzgépet először faszénnel, majd 1730-tól – amikor a Selmecebánya környéki Koháry-birtokon megindul a szénbányászat – szénnel működtetik. Brenberg kőszénét csak később, 1759-ben tárják fel. A *vasipar* a Gömör-Szepesi-érchegységben koncentrálódik, de jelentős már Erdélyben, a Krassó-Szörényi-érchegységben és Hunyad vármegyében is. A kárpáti hegységkeret és a Dunántúl területén *manufaktúrák* létesülnek (a XVIII. század végén kb. 120-130 fabrika működik 9400 dolgozóval). A mezőgazdasági, az ipari termékek a közlekedés fejlődése (folyami teherhajózás, útépités, postakocsijáratok indulása stb.) révén könnyebben szállíthatók a hazai piachelyekre és -központokba, ill. a szomszédos országokba. A kézmű- és manufaktúraipari termelés fejlődése ellenére a XVIII. században az *import 70%-a az iparcikkekből tevődik össze*.

A kései feudalizmus korában hazánk agrárország, amelyben az árutermelő tevékenységnek két alapvető üzemmódoja a *paraszt-(jobbágy-)gazdaság* és a *földesurak majorsági gazdasága*. Az allodiális gazdálkodás a XVI. században a Felvidéken és Nyugat-Magyarországon indul, és a hódoltság megszűnése után az egész országra kiterjed. A XVIII. században a gabonatermelő majorságok mellett megjelennek a tejtermelő és a vágómarhatenyésztő gazdaságok is.

A belső fejlődés és a kívülről ért hatások (életformaminták és innovációk) megindítják azokat a modernizációs folyamatokat, amelyek a feudalizmus bomlását és a tőkés piacgazdaságra való áttérést alapozzák meg. Az *"áttérés korszaka"* a XVIII. század utolsó évtizedeitől a XIX. század közepéig terjed, és igen jelentős változásokat eredményez a társadalomban, a földrajzi környezetben, valamint a gazdaságban (pl. a mezőgazdaságban a tömegtermelés, egyfajta szerkezet- és módszerváltás, a protoindusztriális fejlődés stb.).

A XVIII. század végére a hódoltsági terület ismét benépesül, a perifériáról áttelepülők helyére, kívülről újabb etnikai csoportok érkeznek. A XVIII. század elején kb. 4-4,5 millió, az 1784/87-es népességösszeírásakor már 8,2 millió Magyarország lakóinak száma. Az össznépességből 5,1 millió (= 62%) a nemzetiségi. 1830-ra 11,1 millióra növekszik az ország lakossága. A XVIII. században az alföldi településállomány újjáéled (a korábbi 1/3-a) és *kialakul a tanyás települési-gazdálkodási rendszer*. A gazdasági élet súlypontja a XVIII. században áthelyeződik az Alföldre és dinamizálódnak a nagytáj peremén kialakult vásárvárosok, továbbá a belső-alföldi vidékközpontok.

Az *"átmenet korszaka"* igen jelentős a *kultúrtáj rekonstrukciója és fejlesztése* szempontjából is. A korábbi lokális jellegű környezetátalakító tevékenységet a regionális jelentőségű, a nagyobb területek gazdaságfejlesztését alapozó folyószabályozások, ármentesítő, lép- és mocsárlecsapoló munkák, kisebb gátépítések stb. váltják fel. 1750-től 1850-ig a Kárpát-medence hegyvidéki tájain hamuzsírfevés, valamint egyéb ipari

felhasználás céljából 23.000 km²-nyi erdőt vágnak ki, s ennek következtében a csapadék- és olvadékvíz lefolyása felgyorsul, az eróziós-denudációs folyamatok felerősödnek, az *árvízszintek megemelkednek*. 1833-ban a Tisza vízrendszerében több mint 800 olyan település kerül veszélyhelyzetbe, amely eddig teljes biztonságban élt az ártérből néhány m-re kiemelkedő "ősi települési szinten". A mind hevesebbé váló árvizek *kényszerítették* népközpont a vízügyi munkálatok megkezdésére, a kultúrtájak és az épített környezet védelmére. A XVIII. században és a XIX. század első felében a Lajta szabályozása, a Csallóköz, a Fertő-Hanság medence, a Rába-völgy, a Duna, a Vág, a Száva, a Tisza egyes szakaszainak szabályozása, a Mirhó-gát építése (1787), a Temes és a Béga vízrendszerének ármentesítése, a 120 km-es bácskai Ferenc-csatorna építése (1793-1802), az Al-Duna szabályozása, a sziklafalba épített vonatút (1830-1848) stb. a legjelentősebb.

A mezőgazdaság fejlődését bizonyítja a művelt terület növekedése mellett az egyes földhasznosítási formák arányainak megváltozása (pl. a XVIII. században a szántóföldek ötszörösére növekedése, a homoki kert- és szőlőkultúra kibontakozása), a háromnyomásos gazdálkodás általánossá válása (helyenként már a vetésforgó alkalmazása), a trágyázás elterjedése, a tökéletesebb termelőeszközök (pl. ekék, vetőgépek) használata, valamint a termésstruktúra bővülése (pl. a kukorica-, a burgonyatermelés, az ipari- és takarmánynövények termesztése, a selyemhernyó-tenyésztés stb.). A XVIII-XIX. században hazánk, mint a Habsburg Birodalom "éléskamrája" a nemzeti önellátás mellett a mind nagyobb *exporttermelésre* törekszik.

A XVIII. század első felében a szarvasmarha-, sertés- és juhkivitel 50%-kal részesedik a teljes exportból. Az élőállatkivitel a század második felében csökken, már csak 30-33%-kal szerepel az export szerkezetében. A XIX. század második-harmadik évtizedében az előállat (= 15%) és a gabonakivitel (= 12%) rovására több mint 40%-ra nő gyapjúexportunk.

Az ország régiói közül a Kisalföld, a Dunántúl, a Bánság és a Bácska-vidék a legfejlettebb mezőgazdasági terület. A *Bánság*, amely 1718-tól 1778-ig Bécs közvetlen irányítása alatt áll, a XVIII. század második felétől nemcsak a Kárpát-medence, hanem egész *Európa egyik legfejlettebb agrárgazdasági tája* (élelmiszer- és egyéb mezőgazdasági terméket feldolgozó manufaktúrákkal).

A feudálizmusból a kapitalizmusba való átmenet évtizedeiben hazánk a Habsburg Birodalom teljes bányá- és kohóipari termelésének 3/4-ét, a réztermelés több mint felét produkálja. A nemes- és színesfém-bányászat (az angol töke megjelenésével) ismét fellendül. A XVIII. századi vasércbányászat, a nyersvasgyártás, az öntő- és a kovácsolóipar a nyersanyagtermelő területekhez kapcsolódik, földrajzilag körülhatárolható körzetei azonosak a másfél-két évszázaddal korábbi iparvidékekkel. 1780 körül az évi termelés kb. 9.500 tonna, s ez mintegy 150 vasműből kerül ki. A XVIII. század végén és a XIX. század elején a Bükk-hegységben épült vasolvasztó massák, hámorok, üveghuták, fűrész- és papírmalmok stb. a borsodi iparvidék magterületeit alkotják.

A XVIII. század utolsó évtizedeiben sorra feltárják a legjelentősebb fekete- és barnaszénttelepeket (pl. a Mecsek és környéke, a Dorogi-, a Nógrádi-, a Borsodiszénmedence, Krassó-Szörény vármegyében Resica vidéke, a Petrozsényi-medencében Urikány stb.), de a közlekedési infrastruktúra hiánya miatt egyes helyeken (pl. Salgótarján térségében) nem kezdik meg a termelést. A XVIII-XIX. század fordulóján kb. 100 helyen "ásnak" kőszént és tőzeget. A geológiai feltárást és a bányáipari termelést segítette a *kontinens első* (a freibergivel egy időben alapított) műszaki akadémia Selmezbányán (1735).

A protoindusztriális fejlődés a bányá-, kohó- és fémfeldolgozó iparon kívül kiterjed a textil-(posztó-, lenvászón- és selyem-)iparra, a bőrfeldolgozó manufaktúrákra, az üveg- és keménycserépgyártásra, egyes vegyipari ágazatokra (pl. szóda- és timsógyártás, salétrom- és

hamuzsírőzés stb.) is. A manufaktúrák tömeges árutermelésükkel a belső szükségleteket elégitik ki. A céhes ipar mintegy 70-80.000 mesteremberrel változatlanul meghatározó szerepet tölt be az ipari termékellátásban és szolgáltatásban. A XVIII. században a kézműipar tradicionális körzetein túl előretör az Alföldön és a Dunántúl középső területein is.

6. A tőkés átalakulás korszaka (1848-1920)

A tőkés átalakulás korszakában (1848-1920) alapvetően megváltozik hazánk geográfiai képe. Az *integrált környezetátalakító munkák* (folyószabályozás, ármentesítés, láp- és mocsárlecsapolás, belvízrendezés, erdősítés, a futóhomok megkötése stb.) megváltoztatják a társadalmi termelés földrajzi alapjait, ökológiai feltételrendszerét. Pl. az állandóan és az időszakosan vízzel borított terület 48.700 km²-ről 1.800 km²-re (a gátak közötti hullámtérre) csökken. A mentesített árteret *Európa legnagyobb (7.200 km-es) gátrendszere* védelmezi. A kultúrtáj térbeli terjeszkedése – beleértve a síkságot övező domb- és hegyvidéket is – a XIX. században elérte optimális határait. A XIX-XX. századi, nemzetközi összehasonlításban is igen jelentős *környezetátalakítás népünk monumentális alkotása*, amely település- és gazdaságfejlesztő hatásaiban – Kvassai J. megfogalmazásával élve – "második honfoglalás"-ként értékelhető.

A magyar gazdaság tőkés átalakításának másik előfeltétele a *modern infrastruktúra* megeremtése. A korszak infrastruktúraépítő és -fejlesztő munkálatai – szemben a környezetátalakítás erősen alföldi jellegével – az egész országra kiterjednek. Az infrastruktúra egyes elemei – pl. a közlekedési és hírközlési hálózat, a lakó- és gazdasági épületek, a víz-, gáz- és áramellátás, a közvilágítás stb. – helyi, regionális és nagytérégi rendszereket alkotnak. A nagytérégi (makro-) rendszerek kapcsolódnak a szomszédos országok infrastruktúra-rendszereihez. A Pest-centrikus (innen radiálisan terjeszkedő) vasúti pályaépítés a természetföldrajzi feltételek, a történelmileg kialakult (ösi) szállítópályák és a termelési góccok figyelembevételével történik (1846-tól 1913-ig 22.000 km vasúti pálya épül). A közúthálózat fejlesztése – dinamikáját és jelentőségét tekintve – messze elmarad a vasútépítés mellett. 1913-ban a személy- és áruforgalom számára 11.000 km állami út, 33.000 km vármegyei kezelésű országút és 45.000 km községi (föld-)út áll rendelkezésre.

A kapitalizmus fejlődését igen jelentős *demográfiai változások* kísérik (a népesség növekedése, a társadalmi mobilitás és a foglalkozási átrétegződés). Hazánk lakossága 1867-től 1910-ig 15,4 millióról 20,9 millióra (Horvátország és Fiume nélkül 13,5 millióról 18,3 millióra) növekszik. A XIX. század második felének demográfiai forradalma az életminőség pozitív változásaival függ össze, de a népességszám növekedésében a betelepülések negyedik hulláma is számottevő (németek, zsidók stb.). A Kárpát-vidék relatív túlnépesedése és a gazdasági élet regionális különbségei belső migrációt gerjesztenek. A vándorlások a peremi hegységszerkezet felől az ország központja felé, a falvakból a városokba, a bányá- és iparvidékekre, az alföldi agárvárosokból a tanyákra irányulnak. Az aktív keresők száma a kiegyezéstől 1910-ig 1,6 millióval emelkedik és átalakul a foglalkozási struktúra is (pl. 8,8%-ról 16,1%-ra növekedik az ipari dolgozók aránya). A hazai munkaerőpiac telítődése az 1880-as évektől felerősíti a gazdasági emigrációt (három és fél évtized alatt 1,3-1,4 millió ember hagyta el az országot). Hazánk a korszak végén *Európa legkevertebb népességű állama*, ahol a magyarságon kívül hat nagylétszámú (román, német, szlovák, szerb, horvát, rutén) és több kisebb néptörödédek él. Az összlakosság 54%-át alkotó magyarság a Kárpát-medence központi sík- és dombvidéki tájain és a székelyföldi kismedencékben koncentrálódik.

A társadalmi-gazdasági változások átforgalmazzák a településeket is. Az urbanizálódás eredményei a gazdasági élet aktív zónáiban (pl. a vásárvonalakon, egyes folyami átkelőhelyeken, a bánya- és iparvidékeken, a medenceközpontokban) a legjelentősebbek. 1873-ban Óbuda, Buda és Pest egyesítése tovább fokozza a centrum erősödését, a munkaerő és a tőke koncentrálódását, az elővárosi fejlődést. Budapest dinamikus fejlődése mellett kialakulnak az "ellenpólus városok", a nagy régióközpontok is (pl. Pozsony, Kolozsvár, Zágráb, Kassa, Szeged stb.).

Az 1848-as forradalommal megindul a *feudalizmus felszámolása és a tőkés (piac-) gazdaság kiépítése*. Az 1867-es kiegyezés és az alkotmányos monarchia megteremtése új fejlődési pályára állítja hazánkat. Az 1867-től 1900-ig terjedő időben a nemzeti össztermék évi 2,5-3%-kal növekszik, s ezt a fejlődési ütemet a korabeli Európában csak Németország és a skandináv államok haladják meg. *A gazdaság növekedésében az élelmiszer- és nyersanyagtermelő mezőgazdaság tölti be a vezető szerepet* (az 1910-es években a nemzeti jövedelem 43-44%-át szolgáltatja). A tőkeimport, a pénz- és hitelintézetek alakulása (pl. 1913-ban I. 500 bank, takarékpénztár, 3.200 hitelszövetkezet, 4.700 posta-takarékpénztár stb. működik) nagy mértékben dinamizálja a gazdasági életet. Az Osztrák-Magyar Monarchia megalakulásával hazánk egy 667.000 km²-re kiterjedő (1910-ben már több mint 51 millió lakosú) *gazdasági integráció és politikai tömörülés* részese. 1867-ben Erdély különállása megszűnik, így Magyarország a monarchia ("közös piac") összterületének 48%-át képezi és – természeti, valamint humán erőforrásaival – annak jelentős tényezője.

A feudális viszonyok felszámolása, a kultúrtáj terjeszkedése és a kedvező közgazdasági (piaci) viszonyok lendületet adnak az agrárinnovációnak, a termelés növekedésének. 1873-tól 1913-ig a szántóföld területe 1/3-dal (3,2 millió hektárral) növekszik, s így e földhasznosítási forma aránya meghaladja a 45%-ot. A földművelési módszerek is megváltoznak (a vetésforgórendszer terjed el) és a piaci igények szerint átalakul a vetésszerkezet (pl. növekszik a búza-, takarmány- és az iparinövény-termelés). A korszak utolsó négy évtizedében pl. a búzatermelés 2,5-szeresére emelkedik, míg a kukoricatermelés a századfordulón az USA után a 2. helyen áll a világon.

A *szőlőtermelés* fejlődését az 1880-as évek filoxérainvázója visszaveti (a promontoriumok 44%-a megsemmisül), és tájkörzeteit átrendezi. A szőlőskertek és -ültetvények rekonstrukciója mellett a termelés súlypontja áthelyeződik az Alföld homokvidékeire (1896-ban a homoki szőlők már 40%-kal részesednek hazánk szőlőterületéből). A XIX. század második felében az ősi gyümölcsstermelő körzeteken (Erdély, Felvidék, Kárpátalja és a Szerémség) kívül is terjed a gyümölcsstermelés. A homoki szőlőskertek telepítése, a gyümölcsfaállomány növelése időben és térben összekapcsolódik, így a Kiskunságon ún. "kétszintes kultúra" alakul ki. A századforduló idején a fogyasztópiacok ellátóvezetében, az energikusabb szállítópályák mentén fellendül az öntözéses bolgárkertészet, a *zöldség- és főzelékfélék* termelése. Az állattenyésztésben a külterjes formákat a takarmánytermesztésen alapuló *istállózó állattenyésztés* váltja fel. Az 1870-es évektől 1911-ig a szarvasmarhaállomány 4,6 millióról 6,2 millióra, az export évi 90-100.000 db-ról 340.000 db-ra emelkedik. A századfordulón az állattenyésztés a mezőgazdasági értéktermelés 40%-át adja.

Az *erdőgazdálkodás* is korszerűsödik, a fakitermelés és -telepítés összhangját, a komplex erdőhasznosítást (vadgazdálkodást) igyekszik megvalósítani. Magyarország erdősegeinek (= 28%) túlnyomó része a kárpáti hegységkeret, a Dráva-Száva köze és a belső medenceválasztó hegységek területén összpontosul. Az évi fakitermelés meghaladja a 40 millió m³-t.

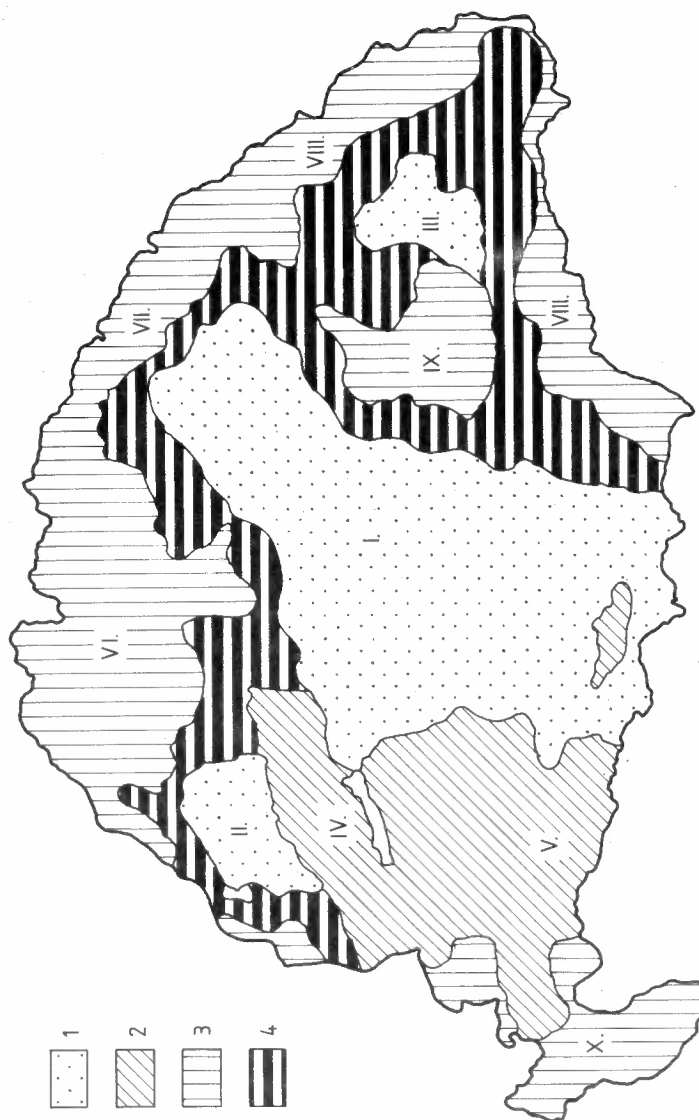
A hagyományos nemesfém-, só- és vasércbányászat mellett az energiahordozók, a fekete-, a barnaszén-, a lignit-, majd a XX. század elején a kőolaj- (Muraköz, Dráva-Száva köze, Máramaros, Sáros, Ung, Zemplén vármegye) és földgáztermelés is jelentőssé válik (Kissármás). Az aranytermelés a századforduló idején (2.500-3.000 kg/év) Oroszország után a 2. helyen áll Európában. A vasércbányászat – a nemzetgazdaság növekvő igényét kielégítve – külföldre is szállít. Az első bauxitlelőhelyeket (Sebes-Körös völgy Bihar- és Réz-hegység közötti szakaszán) az 1870-es években tárják fel, de csak a XX. század elején kezdik meg kitermelését és exportálását. A széntermelés 1913-ra 10,5 millió tonnára növekszik, de a szükséglet nagyobb, ezért még 4,8 millió tonna szenet importálunk. Az 1880-as évek ipari forradalma átalakítja a magyar bánya- és vasipari körzeteket, a feldolgozó központokat. A Gömör-Szepesi-érchegységből a vas- és acélgyártás súlypontja a régió déli perem- és előtérövezetébe, a Borsodi-, valamint a Nógrádi-medencébe helyeződik át. A vas- és acélkohászat 95%-a három körzetben koncentrálódik (Észak, Krassó-Szörény és Hunyad vármegye). A termelésfejlesztésben és az innovációban a Krassó-Szörényi iparvidék vezet, ahol a századfordulón 17.000 embert foglalkoztat a nehézipar. Az 1880-as években a gépipari termelés 25%-át, az 1910-es évek elején 50-60%-át a főváros koncentrálja, a többi a nyersanyagtermelés körzeteiben és a nagy vidékközpontokban oszlik meg (pl. Győr, Miskolc, Nagyvárad, Pozsony, Resica stb.). Budapest és környéke gépipari fejlődése markánsan szemlélteti azt, hogy az alapanyagtermelés és -feldolgozás eltávolodik egymástól. A gépipar legfontosabb ágazatai a mozdony- és vagongyártás, a hajóépítés, a mezőgazdasági gépgyártás, továbbá a vastömegekkipar. Az *elektrotechnikai ipar* fejlődésébe Magyarország korán bekapcsolódik, és rövid idő alatt a világfejlődés élvonalába kerül.

A könnyűipar minden fontosabb ágazata kialakul, de az első helyen az ország erdősegeit hasznosító faipar áll. A helyi nyersanyagbázisra épülő élelmiszeripar vezető ágazata a malomipar. Az 1860-as években hazánk már több lisztet exportál, mint Európa többi országa együttvéve. A kiegyezést követő években Budapest – Minneapolis után – a világ 2. legnagyobb malomipari központja. Az élelmiszeripar telephelyei a nagy fogyasztóközpontokban, a nyersanyagtermelő körzetekben és a közlekedési csomópontokban épülnek ki.

A gyáripari fejlődés 1872-ben a céhek megszűnéséhez vezet, de továbbra is jelentős marad a kisipar (1890-ben az ipari keresők 3/4-e kisiparos).

A kiegyezést követő fejlődés, a "magyar gazdasági csoda" 1914-ben megtorpan, majd a vesztes háborút lezáró trianoni békediktátum (1920) megszünteti a területi integritást, az országot, az egymással kooperáló régiókat (3. ábra) szétdarabolja, és más államokhoz csatolja. A széteső régiók elszigetelődnek, a tradicionális gazdasági kapcsolatok helyett más irányba orientálódnak és kisebb hatékonysággal funkcionálnak. A merev elzárkózás gazdasági hátrányai a határ mindkét oldalán érezhetőek, a kontaktzónában stagnáló és visszafejlődő területsávok képződnek. Az 1918/20-ban kialakuló helyzet már egy másik gazdaságtörténeti (vagy kultúrgeográfiai) korszak kezdete.

3. ÁBRA
Magyarország gazdasági tájai a XIX-XX. század fordulóján
(The economic regions of Hungary on the turn of the 19th-20th centuries)

Jelmagyarázat: I = Nagy medencék főleg külterjes mezőgazdasággal, kenyérmag-főléggel, építő- és fűtőanyag hiánnyal, kevés iparral, I = Nagyalföld főleg gabonatermeléssel és pásztorkodással, II = Kisalföld intenzívebb mezőgazdasági termeléssel és ismétlődő állattenyésztéssel, fejlett mezőgazdasági iparral, III = Erdélyi-medence (Mézöveg), kevés gabonatermeléssel, főleg pásztorkodással, 2 = Dombvidékek elégséges kenyérmagtermeléssel, jelentékeny gyümölcsstermeléssel, kapásnövényekkel és takarmánytermeléssel, IV = Dunántúl-dombvidék intenzív állattenyésztéssel, V = Drávántúli-dombvidék sok hűvelves termeléssel, réttel és gyümölcsstermeléssel, 3 = Hegyvidékek kenyérmaghiánnyal, főleg erdőgazdasággal, hegyi pásztorkodással, bányaműveléssel, helyenként iparral, VI = Eszaki-nyugati-Felföld erős iparral és bányászattal, VII = Északkelet-Felföld főleg erdőgazdasággal, VIII = Keleti- és Dél-Kárpátok erdőgazdasággal és hegyi pásztorkodással, IX = Keleti-Sziget-hegység erdőgazdasággal és hegyi pásztorkodással, X = Karszt, 4 = Ammetti övek sokoldali és kiegyenlített mezőgazdasági termeléssel, erdőgazdasággal és iparral.
Szerk. Teleki P., Cholnoky J. és Fodor F.

Irodalom

- Andrásfalvy B. (1973) *A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt*. VIZDOK, Budapest.
- Balassa I. (1973) *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bulla B.–Mendöl T. (1947) *A Kárpát-medence földrajza*. Országos Köznevelési Tanács, Budapest.
- Cameron, R. (1994) *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. Maecenas Kiadó, Budapest.
- Czeizel E. (1990) *A magyarság genetikája*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Dóka K. (1987) *A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772-1918)*. Budapest.
- Enyedi Gy. (1983) *Földrajz és társadalom*. Budapest.
- Égető M. (1993) *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Frisnyák S. (1985) *Történeti földrajz*. Szabolcs-Szatmár Megyei Pedagógus Továbbképző Intézet, Nyíregyháza.
- Frisnyák S. (1990) *Magyarország történeti földrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Frisnyák S. (1995) *Tájak és tevékenységi formák*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza.
- Glaser L. (1939) Az Alföld régi vízrajza és a települések. *Földrajzi Közlemények* 4. 297-307. o.
- Glatz F. szerk. (1988) *Magyarok a Kárpát-medencében*. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Glatz F. szerk. (1995) *A magyarok krónikája*. Officina Nova, Budapest
- Glatz F. szerk. (1996) *Virágkor és pusztulás*. Magyarország története térképeken elbeszélve I. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Gyimesi S. (1988) *Magyar gazdaságtörténet 1848-ig*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gyimesi S. (1994) *Utunk Európába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Heckenast G. (1991) *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ihring D. szerk. (1973) *A magyar vízszabályozás története*. Országos Vízügyi Hivatal, Budapest.
- Keményfi R. (1994) *Etno-kultúrgeográfiai vizsgálatok két magyar-román faluban*. Folklor és Etnográfia 84. köt. (szerk. Ujváry Zoltán). Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Lászlóffy W. (1938) *Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapolási munkálatok megkezdése előtt (térkép)*. A M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete, Budapest.
- Marosi S.–Somogyi S. szerk. (1990) *Magyarország kistájainak katasztere I-II*. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest.
- Németh P. (1973) Újabb eredmények a honfoglaló magyarság települési rendjének kutatásában. *Szabolcs-Szatmári-Szemle*. 4. 67-69. o.
- Paládi-Kovács A. (1993) *A magyarországi állattartó kultúra korszakai*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- Pécsi M. szerk. (1989) *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Kartográfiai Vállalat, Budapest.
- Pounds, N. J. G. (1985) *An Historical Geography of Europe 1800-1914*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Prinz Gy.–Cholnoky J.–Teleki P. (1938) *Magyar földrajz I-III*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Révész L. (1994) A magyar honfoglalás kora. In: *Mit ránhagytak a századok*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 58-69. o.
- Somogyi S. (1988) A magyar honfoglalás földrajzi környezete. *Magyar Tudomány* 8. 863-869. o.
- Szabadfalvi J. (1984) *Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Szakály F. (1994) A török uralom mérlege. *História* 4. 8-9. o.
- Tóth J. (1987) Ember - település - környezet az Alföldön. *Forrás* 1. 32-36. o.
- Viga Gy. (1990) *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. A Kossuth Lajos Tudományegyetem és a miskolci Herman Ottó Múzeum kiadványa, Debrecen-Miskolc.
- Wirth, E. (1979) *Theoretische Geographie*. Stuttgart.
- Zsámboki L. (1982) Magyarország ércbányászata a honfoglalás korától a I. világháború végéig. In: *Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből I*. Nehézipari Műszaki Egyetem, Miskolc. 13-48. o.

CULTURAL GEOGRAPHICAL ERAS IN HUNGARIAN HISTORY

SÁNDOR FRISNYÁK

The conquering Hungarians as a semi-nomadic (livestock-keeping) and agrarian people settled down in the Carpathian Basin in 895-902, where they integrated into a nation and fit as an independent state into the system of the feudal nations of Europe.

In the process of the changes in the way of life (and system), besides the following of models and inter-ethnic connections (e.g. adaptation of the medieval agrarian and handicraftship revolution), the innovative abilities, the autochthonous development and the traditional culture of the Hungarian people played an important role.

The study summarises the basic features of the development of Hungarian society and economy from the Hungarian conquest (895) until 1920, when the peace dictate of Trianon sliced the territory of historical Hungary.